

ZBIGNIEW ROMANOW

MECHANIZM RYNKOWY I PRAWO WARTOŚCI W GOSPODARCE SOCJALISTYCZNEJ — EWOLUCJA POGLĄDÓW

W gospodarce towarowo-pieniężnej występuje mechanizm rynkowy. Działa on na rynku — w miejscu prowadzenia transakcji kupna — sprzedaży przez producentów i konsumentów. Rynek wraz z jego podstawowymi kategoriami (podażą, popytem, cenami) stanowi dla jednostek gospodarczych źródło informacji i decyzji oraz sprawdzian ich możliwości produkcyjnych i potrzeb społeczeństwa. Rynkowy system informacji i decyzji kształtuje podaż i popyt, a przez to wpływa na poziom i relacje cen towarów. Samoczynny regulator równowagi rynkowej — mechanizm rynkowy w warunkach swobodnej gry sił rynkowych powoduje w sposób żywiołowy międzygałęziową alokację zasobów odpowiednio do układu aktualnych potrzeb wyrażonych w popycie efektywnym. Wykorzystanie mechanizmu rynkowego następuje więc, gdy kategorie towarowo-pieniężne są czynnym (aktywnym) narzędziem alokacji zasobów¹.

Wzajemne związki i zależności pomiędzy ceną a podażą i popytem (określane mianem prawa podaży i popytu) przedstawił po raz pierwszy w ujęciu matematycznym A. Cournot w 1838 r. w opublikowanej we Francji pracy: *Badania nad matematycznymi zasadami teorii bogactwa*. Stwierdził on, że popyt jest funkcją ceny, przyjmując założenie na podstawie obserwacji rynkowych, że jest to z reguły funkcja malejąca². W podobny sposób określono później, że podaż jest funkcją ceny, przy czym jest to z reguły funkcja rosnąca. Następnie A. Marshall w pracy *Zasady ekonomiki* wydanej w 1890 r. badając między innymi wzajemną zależność ceny i popytu (czy podaży), za zmienną niezależną przyjmuje popyt lub podaż twierdząc, że cena jest funkcją popytu i podaży. Pierwszy też wprowadził miernik służący do oceny wpływu zmiany cen na

¹ J. Mujżel, *Stosunki towarowe w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1963, s. 9 - 15.

² O. Lange, *Wstęp do ekonometrii*, Warszawa 1961, s. 95 - 101.

popyt, nazywając go elastycznością cenową popytu (stosunek relatywnej zmiany popytu do relatywnej zmiany cen)³.

Prawo podaży i popytu głosi, że cena rynkowa w warunkach swobodnej gry sił rynkowych ukształtuje się na poziomie, przy którym podaż i popyt są sobie równe. Żadna inna cena nie może przyjąć trwałego charakteru na rynku. Jeśli bowiem przy danej cenie popyt przewyższa podaż, cena rynkowa będzie rosła do punktu zrównania podaży z popytem. Natomiast gdy podaż przy danej cenie przewyższa popyt, cena towaru spadnie do punktu zrównania podaży z popytem⁴. Prawo podaży i popytu jest podstawowym prawem gospodarki towarowo-pieniężnej, odzwierciedlającym zewnętrzne przejawy działania prawa wartości — prawa ewidencjonowania nakładów pracy społecznej za pomocą pieniądza. Poprzez kształtowanie związków i zależności zachodzących pomiędzy wartością towarów a ich ceną oraz pomiędzy ceną a podażą i popytem, prawo wartości określa wszystkie podstawowe procesy gospodarki towarowo-pieniężnej. Mechanizm działania prawa wartości — stała tendencja sprowadzania relacji cen do relacji wartości towarów następuje więc za pośrednictwem mechanizmu rynkowego. Tendencja ta realizuje się w praktyce przez stałe wahania cen i odchylenie cen od wartości, wywołane walką konkurencyjną i zmiennością struktury popytu i podaży.

Mechanizm działania prawa wartości zależy od warunków społeczno-gospodarczych, w których się to działanie przejawia. We wczesnym stadium kapitalizmu wolnokonkurencyjnego cena była wypadkową działania podaży i popytu. Regulowanie wielkości i struktury produkcji przez prawo wartości polegało na tym, że mechanizm popytu doprowadzał do wyrównywania się w tendencji cen, dostosowywał poziom cen do poziomu wartości. Prawo wartości działało tu swobodnie, było regulatorem proporcji produkowanych i wymiennych.

W rozwiniętym kapitalizmie wolnokonkurencyjnym prawo wartości ulega modyfikacji. W wyniku konkurencji kapitalistycznej w ramach danej gałęzi i między gałęziami następuje przepływ kapitałów do gałęzi (przedsiębiorstw) bardziej rentownych, co powoduje wyrównywanie się w tendencji różnych stóp zysku, wynikających z różnic w organicznym składzie kapitału — w przeciętną stopę zysku. W konsekwencji wartość ustępuje miejsca cenie produkcji — jako centrum oscylacji cen. Relacjom wartości towarów przestają się teraz równać relacje cen, uzależnione od ceny produkcji. Mechanizm działania prawa wartości w zmodyfikowanej postaci, chociaż bardziej skomplikowany, funkcjonuje jednak analogicznie jak poprzednio i polega na stałej tendencji sprowadzania relacji cen do relacji określonych przez cenę produkcji.

³ A. Marshall, *Zasady ekonomiki*, t. I, Warszawa 1925, s. 88-112.

⁴ Ibidem.

W kapitalizmie monopolistycznym procesy odchylenia cen od cen produkcji są stosunkowo duże i względnie trwałe, ze względu na siłę monopoli w życiu gospodarczym. Monopolizacja nie obejmuje jednak całej gospodarki, a mechanizm konkurencji, mimo że poważnie zmieniony — nie przestaje działać. Toteż tendencja sprowadzania relacji cen do relacji ceny produkcji istnieje nadal. Występująca tu jednak nieekwiwalentna wymiana wywołana przez siłę monopoli stwarza dążenie do równowagi przy innej strukturze popytu i podaży niż w warunkach wolnokonkurencyjnych. W konsekwencji prawo wartości za pośrednictwem mechanizmu rynkowego jest żywiołowym regulatorem produkcji i obrotu towarowego w kapitalizmie. Wywołuje ono nieracjonalne wykorzystanie czynników wytwórczych, określa rozwój sił wytwórczych w walce konkurencyjnej producentów, których motywem postępowania jest zysk; prowadzi do różnicowania się i rozwarstwiania producentów, do wzbogacania się jednych kosztem innych⁵.

Problemy występowania i wykorzystania kategorii towarowo-pięniężnych i prawa wartości w socjalizmie były przedmiotem długiej dyskusji od zarania powstania myśli socjalistycznej.

Socjaliści utopiści, krytykując kapitalistyczną anarchię produkcji, wywołującą kryzys nadprodukcji oraz marnotrawstwo sił i środków, zakładali centralne planowanie i kierowanie gospodarką za pomocą systemu bankowego (socjalizm scentralizowany H. Saint-Simona) czy też propagowali konkurencję między falangami i wymianę zasadniczo bazując na działaniu mechanizmu rynkowego (socjalizm kooperatystyczny K. Fouriera i R. Owena). Ich krytyka kapitalizmu z pozycji przyszłego ustroju socjalistycznego wskazywała na konieczność historycznej analizy procesów gospodarczych, a sformułowane ogólne zasady funkcjonowania gospodarki socjalistycznej ułatwiły klasykom marksizmu wskazanie podstawowych cech przyszłego ustroju socjalistycznego⁶.

Klasyki marksizmu nie opracowali jednak teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej. Uważali bowiem, że zbyt odległe wybieganie w przyszłość uniemożliwia badanie konkretnej rzeczywistości i jest nie-naukowe. Formułując ekonomiczne prawo ruchu formacji społeczno-gospodarczej K. Marks uzasadnia konieczność zastąpienia ustroju kapitalistycznego przez ustrój socjalistyczny. Klasyki marksizmu sądzili, że zwycięstwo rewolucji socjalistycznej oznaczać będzie między innymi uspołecznienie środków produkcji, co spowoduje likwidację stosunków towarowo-pięniężnych i przezwyciężenie fetyszyzmu towarowo-pięniężnego. Stworzy początek świadomego kształtowania procesów gospodarczych oraz bezpośrednio realizowanie naturalnego celu produkcji spo-

⁵ K. Marks, *Kapitał*, t. III, Warszawa 1957, s. 151-184; P. Sweezy, *Teoria rozwoju kapitalizmu*. Warszawa 1964, s. 40-92; R. Meek, *Studia z teorii wartości opartej na pracy*, Warszawa 1958, s. 256 - 332.

⁶ K. Kaustsky, *Poprzednicy współczesnego socjalizmu*. Warszawa 1949.

łecznej. K. Marks krytykuje żywiłowy mechanizm rynkowy i prawo wartości — regulatora proporcji podziału pracy społecznej *ex post*, wywołującego marnotrawstwo sił i środków produkcji. Biorąc pod uwagę krytyczną analizę warunków gospodarowania w kapitalizmie uważał on, że w socjalizmie proporcje podziału pracy społecznej między różne zastosowania regulowane będą planowo (*ex ante*), co sprzyjać będzie racjonalnemu wykorzystaniu czynników wytwórczych w interesie całego społeczeństwa. W gospodarce zorganizowanej na wzór jednej wielkiej fabryki podział pracy społecznej między różne zastosowania oraz podział dóbr finalnych przyjmie charakter naturalny, zaspokajając bezpośrednio produkcyjne i konsumpcyjne potrzeby społeczeństwa⁷.

Ogólna wizja naturalno-rozdzielczego systemu zarządzania gospodarką socjalistyczną sformułowana przez klasyków marksizmu przetrwała właściwie aż do rewolucji październikowej w Rosji. K. Kautsky w drugiej części swej pracy *Rewolucja socjalna*⁸ — *Nazajutrz po rewolucji* podjął w 1902 r. najpoważniejszą przedrewolucyjną próbę zarysowania mechanizmu przyszłej gospodarki socjalistycznej. Miała to być gospodarka kierowana z jednego ośrodka dyspozycyjnego na skutek skupienia wytwórczości w kilku dużych zakładach. Uspołecznienie zaś środków produkcji miało spowodować likwidację warunków dla istnienia kategorii towarowo-pięniężnych i działania prawa wartości. Jednak kilkanaście lat później, szczególnie po doświadczeniach „komunizmu wojennego” w Związku Radzieckim, K. Kautsky i inni przedstawiciele socjaldemokracji europejskiej odchodzili od schematów socjalistycznej gospodarki naturalno-rozdzielczej.

Drugie pokolenie marksistów (poza próbą K. Kautskyego) nie prowadziło głębszych teoretycznych rozważań dotyczących mechanizmu funkcjonowania przyszłej gospodarki socjalistycznej. W. Lenin dopiero w połowie 1917 r., kiedy w Rosji carskiej powstały realne możliwości zwycięstwa rewolucji socjalistycznej, w *Państwie i rewolucji* kreślił ogólny obraz gospodarki socjalistycznej. Wyobraża ją sobie, podobnie jak jego poprzednicy, jako wielką fabrykę świadomie kierowaną przez wykształconych robotników, kontrolowanych przez społeczeństwo, w której stosowane są zasady równej pracy i płacy dla wszystkich członków społeczeństwa⁹. *Nazajutrz po zdobyciu władzy przez Partię Bolszewików* W. Lenin sugerował jednak potrzebę zachowania stosunków towarowo-pięniężnych w początkowym okresie tworzenia podstaw budownictwa socjalistycznego¹⁰. Wynika stąd, że W. Lenin w tym okresie nie do-

⁷ K. Marks, *Krytyka programu gotajskiego*, w: Marks-Engels, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 9-27 oraz F. Engels, *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki*, ibidem, s. 106 - 144.

⁸ K. Kautsky, *Rewolucja socjalna*, Kraków 1903, s. 79 i nast.

⁹ W. Lenin, *Dzieła*, t. 25, Warszawa 1951, s. 510.

¹⁰ W. Lenin, *Dzieła*, t. 27, Warszawa 1954, s. 397 - 401.

strzegą trudności funkcjonowania i kierowania gospodarką socjalistyczną i nie miał całkowicie sprecyzowanego poglądu w tej sprawie¹¹. Dopiero wybuch wojny domowej oraz interwencja zbrojna spowodowały wprowadzenie polityki komunizmu wojennego — polityki likwidacji stosunków towarowo-pięniężnych i wprowadzanie gospodarki naturalno-rozdzielczej.

Polityka komunizmu wojennego (od połowy 1918 do początków 1921 r.) okazała się niekorzystna dla dalszego rozwoju Związku Radzieckiego. W. Lenin w przeciwieństwie do J. Stalina nie tłumaczył wprowadzenia komunizmu wojennego wyłącznie wojną domową i obcą interwencją. Sądził, że za pomocą bezpośrednich rozporządzeń państwa proletariackiego zdołamy w kraju o drobnej gospodarce chłopskiej zorganizować produkcję państwową i państwowy podział dóbr według zasad komunistycznych. Życie ujawniło nasz błąd. Okazało się, że niezbędny jest szereg szczebli przejściowych [...], aby wieloletnią pracą przygotować przejście do komunizmu¹².

Jeszcze w okresie komunizmu wojennego W. Lenin zainicjował poszukiwania form rachunku ekonomicznego w gospodarce socjalistycznej. Ekonomiści radzieccy w latach 1919 - 1921 podejmują problem pośredniego mierzenia nakładów pracy społecznej w jednostkach naturalnych (szczególnie zajął się tym A. Czajnow¹³ i S. Strumilin¹⁴). Dążą też do teoretycznego uzasadnienia gospodarki komunizmu wojennego (E. Warga¹⁵, N. Bucharin i E. Preobrażeński¹⁶). Próby te nie okazały się jednak przekonujące w konfrontacji z rzeczywistością. W. Lenin wyciąga wnioski z tych rozważań odnośnie do wizji mechanizmu funkcjonowania gospodarki socjalistycznej w okresie przejściowym. Uważał on, że w okresie budownictwa socjalizmu rachunek pośredni w jednostkach naturalnych jest niemożliwy do urzeczywistnienia, gdyż brakuje mierników do prawidłowej wyceny nakładów pracy i dokonywania porównań różnych rodzajów pracy. Wprowadzenie i wykorzystanie rachunku ekonomicznego jako systemu racjonalnego gospodarowania wymaga powrotu do stosunków towarowych, gdyż nakłady pracy społecznej można najłatwiej ewidencjonować w formie pieniężnej. Sądził nadto, że wykorzystanie stosunków towarowo-pięniężnych

¹¹ J. Górski, W. Sierpiński, *Historia powszechnej myśli ekonomicznej*, Warszawa 1975, s. 253.

¹² W. Lenin, *Dziela*, t. 33, Warszawa 1957, s. 42.

¹³ A. Czajnow, *Problema chozjastwiennowo uczeta w socjalistичесkom gosudarstwie*, *Ekonomičeskaja Žižn*, nr 225 i 231 z 1920 r.

¹⁴ S. Strumilin, *Problema trudowogo uczeta*, w: *Problemy ekonomiki truda*, Moskwa 1925.

¹⁵ E. Warga, *Problemy ekonomičeskoj polityki pri proletarskoj diktature*, Moskwa 1922, s. 125.

¹⁶ N. Bucharin, E. Preobrażeński, *Azbuka komunizma*, Moskwa 1919, s. 182 - 183.

umożliwi uruchomienie bodźców ekonomicznych skłaniających do racjonalnego wykorzystywania czynników wytwórczych, obniżki kosztów produkcji i wzrostu wydajności pracy. Lenin sugeruje więc przywrócenie stosunków towarowo-pięniężnych i wykorzystanie mechanizmu rynkowego w początkowym okresie budownictwa socjalistycznego. Podkreślał jednocześnie nadrzędność planu nad rynkiem. Plan bowiem eliminuje marnotrawstwo typowe dla żywiłowego działania mechanizmu rynkowego i umożliwia wykorzystanie stosunków towarowo-pięniężnych dla bieżącego efektywnego gospodarowania¹⁷.

Dzięki wskazaniom W. Lenina i z jego inicjatywy X Zjazd RKP (b), który odbył się w marcu 1921 r., nakreślił zasady „nowej polityki ekonomicznej” — polityki młodego państwa radzieckiego w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu. Nowa polityka ekonomiczna oznaczała wykorzystanie stosunków towarowo-pięniężnych dla kształtowania spójni ekonomicznej pomiędzy układami socjalistycznym i drobnotowarowym, między miastem a wsią oraz w ramach tych układów, opartych na zasadzie rentowności. „Nowa polityka ekonomiczna” nie zrezygnowała z idei centralnego planowania „nie zmienia jednolitego planu gospodarczego i nie wychodzi poza jego ramy, lecz zmienia metody jego realizacji”¹⁸.

Przejście do NEP spowodowało wzrost zainteresowania ekonomistów radzieckich problematyką funkcjonowania i wzrostu gospodarki socjalistycznej. Szczególną uwagę w dyskusji ekonomistów zajmował problem wzajemnego stosunku planu i rynku. Wykorzystanie kategorii towarowo-pięniężnych wymagało bowiem wyjaśnienia ich roli w społecznym procesie gospodarowania wobec ciągle podtrzymywanego apriorycznego założenia, ukształtowanego jeszcze w początkowym okresie komunizmu wojennego i sprzeczności planu i rynku; poglądu, że stosunki towarowo-pięniężne tkwią poza gospodarką socjalistyczną, a rynek to synonim -żywiłowości¹⁹.

W połowie lat dwudziestych spór na temat planu i rynku rozszerza się i podejmuje problematykę metod planowania w gospodarce socjalistycznej. Tak zwani genetycy (W. Bazarow i popierający go W. Groman i N. Kondratiew) twierdzili, że rynek i ceny stanowią przesłankę zbudowania planu. Założenia wzrostu gospodarczego przyjęte do opracowania planu powinny wynikać z ekstrapolacji trendów w przeszłości i wpływać na zmianę proporcji rozwoju ekonomicznego historycznie

¹⁷ *Dyrektywy KPSS i sowietskowo prawitelstwa po chozjajstwiennym woprosom*, t. I, Moskwa, s. 279.

¹⁸ W. Lenin, *Dziela*, t. 35, Warszawa 1957, s. 517.

¹⁹ Por. W. Lenin, *Gieroičzeskij period Wielikoj Russkoj Riewolucji. Opyt analiza tak nazywajemowo komunizma*, wyd. II 1926 i G. Krzyżanowski, *K wo-prosu ob ideologii socjalistyczeskowo stroitelstwa*, Płanowoje chozjajstwo nr 1, 1926.

ukształtowanego²⁰. Przy tej okazji W. Bazarów sformułował tezę głoszącą, że tempo wzrostu gospodarczego będzie wykazywało tendencję malejącą, w miarę powiększania potencjału ekonomicznego kraju (tzw. gasnąca krzywa)²¹. Natomiast teleolodzy (N. Kowalewski i G. Feldman²²) dowodzili, że konstrukcja planu powinna być oparta na społecznie uzasadnionych celach i doborze środków warunkujących zbilansowanie planu i jego racjonalną realizację. Koncepcja ta, w przeciwieństwie do ujęcia genetycznego, zmierza do zmiany układu proporcji produkcyjnych i wymiennych w momencie docelowym planu w porównaniu z proporcjami, które ukształtowałyby się pod wpływem wykorzystania rynkowych reguł gry, korygowanych przez plan. N. Kowalewski i G. Feldman odegrali też czołową rolę w opracowaniu modeli wzrostu gospodarczego w socjalizmie, wykorzystując i przekształcając marksiowską teorię reprodukcji²³.

Kulminacyjnym punktem dyskusji ekonomistów radzieckich dotyczącej głównego regulatora procesów społeczno-gospodarczych w ekonomice radzieckiej tego okresu była praca E. Preobrażeńskiego *Nowaja ekonomika*²⁴. Dokonuje on w tej pracy klasyfikacji rynków z punktu widzenia występujących form własności środków produkcji oraz wpływu państwa na wymianę pomiędzy podmiotami gospodarczymi. Na tej podstawie formułuje E. Preobrażeński tezę, że przyczyną istnienia w socjalizmie stosunków towarowo-pięniężnych jest występowanie tu różnych form własności środków produkcji — państwowej i drobnotowarowej²⁵. Jako jeden z teoretyków komunizmu wojennego i przeciwnik gospodarki towarowo-pięniężnej E. Preobrażeński uważa, że regulatorem, produkcji socjalistycznej nie może być żywiłowo działające prawo wartości, lecz tak zwane prawo pierwotnej akumulacji socjalistycznej. Prawo to w kraju zacofanym budującym socjalizm zakłada nieekwiwalentną wymianę między miastem a wsią, warunkującą przyspieszenie procesu akumulacji i rozwój nowoczesnego przemysłu socjalistycznego. Rynkowy bowiem proces akumulacji jest zbyt powolny i nie gwarantuje przyspieszonego rozwoju przemysłu socjalistycznego. Prawo pierwotnej akumulacji socjalistycznej kształtuje proporcje podziału pracy społecznej między różne zastosowania w sposób odmienny od proporcji, które

²⁰ S. Strumilin, *Na planowom frontie*, Moskwa 1958, s. 253 - 254.

²¹ W. Bazarów, *Kriwyje rozwitija kapitalistyczeskowo i sowietskowo chozjajstwa*, Planowoje chazjajstwo nr 6, 1926.

²² N. Kowalewski, *K postrojeniu gienieralnowo plana*, Planowoje chozjajstwo, nr 11 i 12, 1928.

²³ J. Górski, W. Sierpiński, op. cit., s. 274 - 278.

²⁴ E. Preobrażeński, *Nowaja ekonomika, Opyt tieoreticzeskowo analiza sowietskowo chozjajstwa*, t. I, cz. 1, Moskwa 1926.

²⁵ Tę przyczynę istnienia gospodarki towarowo-pięniężnej w socjalizmie odkrywa ponownie J. Stalin, *Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR*, Warszawa 1952, s. 19.

ukształtowałyby się w gospodarce rynkowej kierującej się wymaganiami prawa wartości. Skłania ono bowiem do alokacji zasobów w przemyśle (szczególnie ciężkim) i warunkuje przyspieszenie tempa wzrostu gospodarczego.

Koncepcja E. Preobrażeńkiego spotkała się z krytyką N. Bucharina, którego popierali A. Bogdanow i W. Motylew²⁶. Twierdził on, że w gospodarce socjalistycznej okresu przejściowego działają nie dwa wzajemnie sprzeczne regulatory produkcji — prawo pierwotnej akumulacji socjalistycznej i prawo wartości, jak to zakłada E. Preobrazeński, ale prawo proporcjonalności nakładów społecznych. Prawo to, według N. Bucharina, jest specyficzną formą przejawiania się działania prawa wartości w socjalistycznej gospodarce planowej. Prawo proporcjonalności nakładów społecznych zakłada ekwiwalentną wymianę i ukształtuje proporcje podziału pracy społecznej między różne zastosowania odpowiednio do społecznie niezbędnych nakładów pracy zawartych w wytworzonych produktach gałęzi i należących doń przedsiębiorstw. Różnica w działaniu prawa proporcjonalności nakładów społecznych w gospodarce socjalistycznej i prawa wartości w gospodarce kapitalistycznej polega na tym, że plan antycypuje proporcje podziału pracy społecznej między różne zastosowania, które w warunkach żywiłowej gospodarki rynkowej ukształtowałyby się *post factum*²⁷. Tak więc E. Preobrazeński neguje potrzebę wykorzystania prawa wartości w gospodarce socjalistycznej, a kategorie towarowo-pieniężne podporządkowuje prawu pierwotnej akumulacji socjalistycznej w scentralizowanym mechanizmie funkcjonowania gospodarki. N. Bucharin jest natomiast zwolennikiem równomiernego rozwoju poszczególnych działów gospodarki narodowej — zarówno produkcji środków produkcji, jak i produkcji środków spożycia. Podkreślając konieczność zachowania ekwiwalentności wymiany zgodnie z prawem proporcjonalności nakładów społecznych, akcentuje on potrzebę pełnego wykorzystania istniejącego aparatu wytwórczego i zrównoważonego wzrostu gospodarczego, uwzględniającego sytuację rynkową²⁸.

Ciekawe są spostrzeżenia z tego okresu czołowego specjalisty z zakresu polityki pieniężnej, komisarza ludowego finansów — G. Sokolnikowa. Jest on przeciwny naturalno-rozdzielczej formie regulowania spożycia i podkreśla potrzebę wprowadzenia swobody wyboru dóbr na rynku i regulowania spożycia drogą polityki płac i cen²⁹. Inny znany dzia-

²⁶ K. Bucharin, *Przyczynek do zagadnienia prawidłowości okresu przejściowego*, Prawda nr 148, 159 i 153 z 1926 r.

²⁷ Zwolennikiem koncepcji N. Bucharina i rachunku ekonomicznego pieniężnego był A. Ajchenwald, por. *Sowietskaja ekonomika*, Moskwa 1928, s. 285 - 286.

²⁸ J. Górski, W. Sierpiński, op. cit., s. 270 - 274.

²⁹ G. Sokolnikow, *O koriennych woprosach dieżnowo obraszczenijsa w pierchochnuju epochu*, Socjalisticeskoje chożajstwo nr 5, 1925.

łącz gospodarczy J. Śmigła twierdzi, że wprowadzenie zasady rozrachunku gospodarczego w ekonomice radzieckiej oznacza przywrócenie działania prawa wartości z pewnymi ograniczeniami, wynikającymi z warunków i charakteru gospodarki radzieckiej³⁰. Rynek zaś, zdaniem W. Bazarowa, zabezpiecza gospodarkę planową przed niebezpiecznym woluntaryzmem organów planujących. Rynek stwarza automatyczną kontrolę prawidłowości wszystkich działań, wskazuje rezultaty działalności gospodarczej każdej gałęzi i przedsiębiorstw³¹.

W końcu lat dwudziestych, w okresie realizacji pierwszego planu pięcioletniego (zrealizowanego w latach 1929-1932) koncepcje antyrynkowe zwyciężają w Związku Radzieckim. Rynek utożsamia się z żywiołem, a plan z bezpośrednimi, (administracyjnymi metodami kierowania gospodarką narodową. Wynikło to, jak się wydaje stąd, że rozwój sektora prywatnego w pierwszym okresie NEP i wzrost znaczenia rynku spowodowały niebezpieczeństwo przeciwstawienia się planowemu kształtowaniu procesów -Społeczno-Gospodarczych i dalszemu rozwojowi socjalistycznych stosunków produkcji, zwłaszcza w związku z polityką industrializacji (XIV WKP (b) 1925 r.) i polityką kolektywizacji (XV Zjazd WKP (b) 1927 r.). Jednocześnie w Europie Zachodniej przedstawiciele ekonomii burżuazyjnej (L. von Mises³², F. von Hayek i L. Robbins) krytykują naturalno-rozdzielczy charakter gospodarki Związku Radzieckiego oraz gloryfikują rynek i jego mechanizm, negując możliwość prowadzenia rachunku ekonomicznego w ekonomice socjalistycznej. W związku z tym, również w Związku Radzieckim, głoszone są poglądy popierające koncepcję L. von Niesesa, podważające możliwość racjonalnego gospodarowania w socjalizmie bez mechanizmu rynkowego³³.

Dyskusja ekonomistów radzieckich w latach dwudziestych oraz postępów ekonomistów na Zachodzie w okresie międzywojennym (O. Lange, A. Lerner i inni³⁴) przyczyniła się (mimo wielu wątpliwości) do interesującego naświetlenia wielu złożonych problemów funkcjonowania gospodarki socjalistycznej.

Zakończenie okresu przejściowego w Związku Radzieckim na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych i przystąpienie do socjalistycznej industrializacji — rozwoju przemysłu ciężkiego jako podstawy rozwoju gospodarki narodowej i obronności kraju jest punktem zwrotnym w radzieckiej nauce ekonomii politycznej socjalizmu. Następuje przerwa-

³⁰ J. Śmigła, *Piat let nepa*, Planowoje chozjajstwo nr 2, 1926.

³¹ N. Bazarów, *Kapitalisticeskije cikły i wosstanowitielnyj proces chozjajstwa SSSR*, Moskwa—Leningrad 1927.

³² *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*, Archiv für Sozialwissenschaften 1920, vol. 47.

³³ B. Brutskus, *Plan i rynek w Rosji Sowieckiej*, Ekonomista, IV kw. 1937.

³⁴ Z. Romanow, *Koncepcja mechanizmu funkcjonowania gospodarki socjalistycznej O. Lange z okresu międzywojennego*, RPEiS 1/1979.

nie dotychczasowych twórczych rozważań ekonomistów. Powstają w związku z narastaniem „kultu jednostki” autorytatywne i obowiązujące interpretacje problemów ekonomicznych przez przywódców politycznych (zwłaszcza J. Stalina), wynikające z praktycznych decyzji gospodarczych podejmowanych przez państwo. Pokutujące od czasów „komunizmu wojennego” przekonanie o przeciwstawności planu i rynku znajduje obecnie wyraz w identyfikowaniu planowania gospodarczego z centralizacją decyzji ekonomicznych. Ukształtowany na początku lat trzydziestych w Związku Radzieckim scentralizowany mechanizm funkcjonowania gospodarki oraz podtrzymywana od tego czasu teza utożsamiająca typ stosunków produkcji z typem mechanizmu ekonomicznego zaważyły, jak się wydaje, w poważnym stopniu na skostnieniu myśli ekonomicznej tego okresu. Nauka ekonomii zajmuje się teraz coraz częściej komentowaniem też klasyków marksizmu dowodząc, że twierdzenia głoszone przez oficjalną teorię ekonomii są ich twórczym rozwinięciem. Obserwujemy więc w tym okresie dysproporcje pomiędzy szybkim tempem wzrostu gospodarczego a stanem teorii ekonomii politycznej³⁵.

Traktowanie w latach trzydziestych stosunków towarowo-pieniężnych jako „obcego ciała” w systemie gospodarki socjalistycznej, narzuconego przez istnienie sektora niesocjalistycznego, zaczęło budzić wątpliwości wobec praktycznej likwidacji elementów niesocjalistycznych w radzieckiej ekonomice. Na początku 1941 r. ekonomiści radzieccy przedłożyli w CK WKP (b) projekt pierwszego podręcznika ekonomii politycznej socjalizmu. Na tle tego projektu wywiązała się dyskusja, w trakcie której sformułowano tezę (przypisywaną J. Stalinowi) o działaniu w socjalizmie prawa wartości w przeobrażonej postaci. Teza ta (uznawana przez większość ekonomistów radzieckich) dała podstawę do uznania innej, a mianowicie że w socjalizmie występuje gospodarka towarowo-pieniężna. Powstały też dociekania przyczyn istnienia tej gospodarki w socjalizmie. Dopatrywano się ich w charakterze pracy w socjalizmie, który wywołuje nieodzowność gospodarczego odosobnienia przedsiębiorstw państwowych i występowania tam stosunków towarowo-pieniężnych (K. Ostrowitianow³⁶).

W listopadzie 1951 r. CK KPZR zorganizował dyskusję ekonomistów radzieckich nad projektem podręcznika ekonomii politycznej. Po tej dyskusji i opublikowaniu przez J. Stalina *Ekonomicznych problemów socjalizmu w ZSRR* w 1952 r. ukształtowano między innymi oficjalny pogląd odnośnie do przyczyn istnienia gospodarki towarowo-pieniężnej i jej zakresu oraz roli prawa wartości w gospodarce socjalistycznej.

³⁵ J. Górski, W. Sierpiński, op. cit., s. 278 - 279.

³⁶ *Zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu w ZSRR*, red. E. Lipiński, Warszawa 1948, s. 1-50 oraz K. Ostrowitianow, *Przyczynek do zagadnienia towaru w gospodarce radzieckiej*, ibidem.

Głosi on, że konieczność istnienia produkcji towarowej w socjalizmie wynika z istnienia tu dwóch form własności środków produkcji: państwowej i kołchozowej. Produkcja towarowa i cyrkulacja towarów ograniczają się głównie do przedmiotów osobistego spożycia. Jest to produkcja towarowa szczególnego rodzaju, bez prywatnej własności środków produkcji i bez kapitalistów. W tych warunkach sfera działania prawa wartości jest ograniczona. Prawo wartości nie jest regulatorem produkcji, ale oddziaływa na produkcję i wywiera regulujący wpływ na cyrkulację towarów. Działanie prawa wartości jest wykorzystywane w procesie planowego kierowania gospodarką narodową i przy planowaniu cen. W gospodarce socjalistycznej pieniądz jest ogólnym ekwiwalentem, ekonomicznym instrumentem planowania gospodarki narodowej, środkiem powszechnej ewidencji i kontroli wytwarzanego i dzielonego produktu społecznego, miarą pracy i spożycia. Zabezpieczeniem pieniądza radzieckiego jest nie tylko zapas złota, lecz przede wszystkim masa towarów skupionych w ręku państwa i sprzedawanych po planowych cenach ustalonych przez państwo³⁷.

Z koncepcją negującą podział produktów w gospodarce socjalistycznej na towary i „nietowary”, w zależności od tego czy są to środki konsumpcji, czy środki produkcji oraz z twierdzeniem, że prawo wartości wywiera regulujący wpływ również na ceny środków produkcji wytworzonych w rolnictwie i przekazywanych państwu według cen skupu wystąpił A. Notkin. Mimo krytyki ze strony J. Stalina³⁸ poglądy A. Notkina były zasadniczo powszechnie uznawane w połowie lat pięćdziesiątych przez -ekonomistów radzieckich. Jednocześnie ekonomiści radzieccy uznali rozrachunek gospodarczy za obiektywną kategorię ekonomiczną, wyrażającą socjalistyczne stosunki ekonomiczne, a nie tylko metodę stymulującą wykonanie planów gospodarczych. Uznano też inne kategorie ekonomiczne związane z rozrachunkiem gospodarczym jak zysk, amortyzacja. Stworzyło to podstawę do sformułowania wewnętrznie spójnego systemu podstawowych kategorii towarowo-pieniężnych w ekonomii politycznej socjalizmu.

Duże znaczenie dla dalszego rozwoju teorii ekonomii socjalizmu miał XX Zjazd KPZR (luty 1956 r.), który dzięki przeprowadzonej krytyce błędów okresu „kultu jednostki” stworzył warunki dla demokratyzacji form życia społeczno-gospodarczego i przyczynił się do szerokiej dyskusji ekonomistów i twórczych poszukiwań. Znalazło to natychmiastowy wyraz we wzroście aktywności wszystkich środowisk ekonomistów europejskich krajów socjalistycznych, w tym również; ekonomistów polskich³⁹.

³⁷ *Politiceskaja ekonomija-uczebnik*, Moskwa 1954, s. 440-452.

³⁸ J. Stalin, op. cit. s. 57 - 60.

³⁹ Por. m. in. *Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, Warszawa 1956; Referaty i przemówienia na II Zjeździe Ekonomistów Polskich, Gospodarka Piano-

W wyniku tak zwanej dyskusji modelowej, poczynając od drugiej połowy lat pięćdziesiątych sformułowano i rozwinięto wiele istotnych tez i teorii ekonomicznych dotyczących funkcjonowania i rozwoju gospodarki socjalistycznej. W ramach tej dyskusji poddano krytyce scentralizowany mechanizm funkcjonowania gospodarki socjalistycznej ukształtowany w Związku Radzieckim w latach trzydziestych, który następnie stosowany był w europejskich krajach demokracji ludowej i uważany za jedyny możliwy system funkcjonowania w ustroju socjalistycznym. Przeprowadzone rozróżnienie między ustrojem społeczno-ekonomicznym a mechanizmem funkcjonowania gospodarki socjalistycznej wykazało, że w ramach socjalistycznych stosunków produkcji, które same przez się określają zasadnicze elementy mechanizmu funkcjonowania gospodarki, powstają szerokie możliwości do stosowania różnych zasad organizacji, planowania i zarządzania. Chodzi bowiem o skonstruowanie takiego mechanizmu funkcjonowania gospodarki w ramach socjalistycznych stosunków produkcji, który uwzględniając naturalne, historyczne, a nawet zwyczajowo ukształtowane warunki rozwoju danego kraju — zapewniłby optymalne zatrudnienie i wykorzystanie czynników wytwórczych w interesie całego społeczeństwa⁴⁰.

Rozważania dotyczące typów mechanizmu funkcjonowania gospodarki socjalistycznej, stopnia centralizacji i decentralizacji decyzji ekonomicznych — wymagały sprecyzowania istoty gospodarki towarowej w socjalizmie, przyczyn jej istnienia i zakresu oraz roli mechanizmu rynkowego i prawa wartości w gospodarce. Na ogół wszyscy czołowi ekonomiści zgadzali się z tezą, że gospodarka socjalistyczna jest gospodarką towarowo-pięniężną, której istotną cechą jest wymiana towarowo-pięniężna dokonywana na rynku. Zakres jednak stosunków towarowo-pięniężnych w warunkach krajów budujących socjalizm jest zawężony (w porównaniu z kapitalizmem) i podporządkowany realizacji naturalnego celu produkcji. Na skutek uspołecznienia środków produkcji stosunki pracy i płacy tracą swą towarową treść. Zachowują się jedynie rynkowe formy łączenia pracowników — współwłaścicieli z ich środkami produkcji. Ziemia nie jest przedmiotem kupna—sprzedaży (np. w Związku Radzieckim) lub występują ograniczenia w obrocie towarowym ziemią (np. w PRL). Środki produkcji stanowiące własność ogólnospołeczną lub grupową nie są przedmiotem obrotu pomiędzy przedsiębiorstwami a obywatelami. Również nie wszystkie dobra konsump-

wa nr 7, 1957; *Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, Warszawa 1957; *Dyskusja o polskim modelu gospodarczym*, Warszawa 1957; *Dyskusja o prawie wartości i cenach w ZSRR*, Warszawa 1957.

⁴⁰ Por. E. Lipiński, *Model gospodarki socjalistycznej, Dyskusja o polskim modelu gospodarczym*, op. cit., s. 17 i nast.; *Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego*, op. cit., s. 261 i nast.

cyjne są towarami. Ludność otrzymuje część dóbr konsumpcyjnych nieodpłatnie lub za częściową odpłatnością. W socjalizmie ulegają także likwidacji wszystkie formy kapitału, w tym kapitał fikcyjny⁴¹.

Istnienie gospodarki towarowo-pieniężnej wynika nie tylko z występowania różnych form własności środków produkcji — państwowej i grupowej. Istotny jest tu również fakt występowania różnych tytułów i podmiotów własności dbających o to, by nie ponieść uszczerbku w majątku narodowym. Występowanie różnych form własności środków produkcji jest tylko jednym z elementów realnie występujących w gospodarce socjalistycznej i wpływających na jej towarowy charakter, jak na przykład swoboda wyboru dóbr konsumpcyjnych na rynku, osobistej własności obywateli, stosunków wymiennych pomiędzy przedsiębiorstwami państwowymi itp.⁴² Pozostaje ponadto problem niemożności wyrażania nakładów pracy bezpośrednio w jednostkach czasu pracy, ze względu na różnice w stopniu złożoności pracy — kwalifikacje, jakości pracy i intensywności pracy. Obiektywne przyczyny różnicujące efekty pracy i poziom płac powodują, że produkcja i wymiana produktów dokonywać się musi na zasadzie ekwiwalentnego wynagradzania efektów pracy społecznej i przydzielania odpowiednio do tych efektów części dochodu narodowego do bezpośredniej dyspozycji konsumentów, dokonujących wyboru dóbr na rynku. W konsekwencji produkcja i wymiana przyjmują postać towarową⁴³.

Przedsiębiorstwo socjalistyczne jest wyodrębnione pod względem techniczno-organizacyjnym. Wynika to z aktualnego poziomu rozwoju sił wytwórczych i daleko posuniętego społecznego podziału pracy, co nie pozwala na skupienie całej produkcji w jednym przedsiębiorstwie wielozakładowym. Wyodrębnienie techniczno-organizacyjne pociąga za sobą wyodrębnienie ekonomiczne przedsiębiorstw, to znaczy wydzielenie gospodarki przekazanymi im środkami. Planowanie społecznych procesów reprodukcji powoduje, że praca przedsiębiorstw socjalistycznych posiada wiele (choć nie wszystkie) cech pracy bezpośrednio społecznej. Indywidualne nakłady pracy przedsiębiorstw mogą odbiegać od społecznej oceny tych nakładów ze względu na możliwość pomyłek w planowaniu, niedokładnej znajomości i oceny potrzeb itp. Stąd część nakładów pracy poszczególnych przedsiębiorstw może nie znaleźć pełnej akceptacji społeczeństwa. O społecznym charakterze pracy dowiadujemy się więc na rynku (nabywcy), w momencie sprzedaży dóbr, w momencie akceptacji poniesionych nakładów pracy przez inne przedsiębiorstwa

⁴¹ Por. Z. Romanow, *Miejsce i charakter produkcji towarowej i pieniądź w gospodarce socjalistycznej*, w: *Materiały uzupełniające do ekonomii politycznej socjalizmu*, red. W. Wilczyński, Poznań 1970, s. 112- 113.

⁴² S. Strumilin, *O socjalistycznym sposobie produkcji*, *Ekonomista* nr 2, 1959.

⁴³ E. Lipiński, *O przedmiocie ekonomii politycznej*, *Ekonomista* nr 5, 1956.

stwa łub konsumentów indywidualnych. Tak więc brak dostatecznej liczby cech pracy bezpośrednio społecznej przedsiębiorstw socjalistycznych decyduje również o towarowym charakterze produkcji⁴⁴.

Uwzględniając korzyści międzynarodowej współpracy gospodarczej i specjalizacji, jako bardzo istotnego czynnika przyspieszającego rozwój ekonomiczny, należy podkreślić, że następuje on za pośrednictwem wymiany towarowo-pieniężnej. W wymianie międzynarodowej zachodzi również konieczność akceptacji poniesionych nakładów pracy przez kontrahentów, jak też następuje tu zmiana tytułu własności. W konsekwencji w obrocie międzynarodowym produkty pracy przyjmują postać towarów, co wywiera z kolei wpływ na charakter gospodarki wewnątrz kraju, szczególnie z punktu widzenia potrzeby powiązania jej z rynkiem światowym oraz konieczności wyceny opłacalności eksportu i importu⁴⁵.

W teorii ekonomii odrzucono też koncepcję utożsamiającą środki produkcji z produktami posiadającymi tylko „powłokę” towarową. Uważa się bowiem, że w parametrycznym systemie zarządzania gospodarką socjalistyczną wzrasta autonomia przedsiębiorstw w podejmowaniu bieżących decyzji ekonomicznych, w tym również decyzji dotyczących gospodarowania środkami produkcji. W związku z tym kategorie towarowo-pieniężne pełnią tu funkcję aktywną, to znaczy oddziałują na akty wyboru ekonomicznego dokonywane przez przedsiębiorstwa, a stosunki gospodarcze pomiędzy przedsiębiorstwami państwowymi stają się stosunkami towarowymi, stosunkami pomiędzy rzeczywistymi dysponentami środków produkcji. Pomimo występowania (lub możliwości występowania) pewnych ograniczeń w obrocie ekonomicznym środkami produkcji oraz formalnego braku zmiany tytułu własności nie ma podstawy do twierdzenia o istnieniu tylko towarowej „powłoki” środków produkcji⁴⁶.

Zdaniem E. Lipińskiego utworzenie jednego sektora gospodarczego w socjalizmie nie wyeliminuje gospodarki towarowo-pieniężnej. Gospodarkę towarowo-pieniężną mogą wyeliminować jedynie tak wielkie rozmiary produkcji, taka jej obfitość w stosunku do potrzeb, tak wielka wydajność pracy, że zagadnienie racjonalnego gospodarowania przestanie być problemem ekonomicznym⁴⁷.

Zmiany w systemie funkcjonowania gospodarki socjalistycznej, wynikające z wad mechanizmu scentralizowanego, wiążą się z koncepcjami inspirującymi wykorzystanie regulowanego mechanizmu rynkowego

⁴⁴ Z. Fedorowicz, *O prawie wartości i rozrachunku gospodarczym*, Warszawa 1957, s. 62 i nast.

⁴⁵ Z. Romanow, *Kategorie towarowo-pieniężne w gospodarce socjalistycznej, Ekonomia polityczna socjalizmu*, cz. 2, Poznań 1972, s. 117-119.

⁴⁶ J. Mujżel, op. cit., s. 46-49.

⁴⁷ E. Lipiński, *Rozwój myśli ekonomicznej*, Łódź—Warszawa 1957, s. 21.

w podejmowaniu i realizacji bieżących decyzji ekonomicznych. Propozycje zmian „modelowych” w gospodarce socjalistycznej postulujące (poza nielicznymi) wykorzystanie mechanizmu rynkowego nie oznaczają zastąpienia planu przez żywiołowy automatyzm rynku⁴⁸.

Aktualnie w teorii ekonomii socjalizmu (poza Jugosławią) przyjmuje się, że mechanizm rynkowy może być w gospodarce socjalistycznej traktowany wyłącznie jako narzędzie umożliwiające sprawną realizację bieżących zadań gospodarczych, zawartych w planie centralnym. Występowanie w gospodarce socjalistycznej kategorii towarowo-pięniężnych nie oznacza w stosunku do proporcji planu suwerennego działania mechanizmu rynkowego i prawa wartości. Podstawowe decyzje o przeznaczeniu zasobów, określające kierunki przedstawienia i wybór produkcji podstawowych środków wytwarzania są autonomiczne, niezależne od bieżących wahań rynkowych. To świadome kształtowanie proporcji rzeczowych nie musi wykluczać mechanizmu rynkowego, oddziałującego na produkcję w granicach dostępnych zdolności produkcyjnych, ewentualnej swobody przestawień, mniejszych kredytów inwestycyjnych itp.⁴⁹

W zależności od mechanizmu funkcjonowania gospodarki socjalistycznej kategorii towarowo-pięniężne mogą pełnić funkcję bierną — ewidencyjno-kontrolną, agregacyjną lub też funkcję aktywną, to znaczy oddziałującą na akty wyboru producentów. Jednostki gospodarcze podejmują decyzje (w drugim przypadku) na podstawie parametrów rachunku ekonomicznego, ustalonych przez państwo, czyli nośników informacji gospodarczych zaszyfrowanych (cen, stóp premiovania itp.). Na podstawie tych parametrów ma nastąpić realizacja preferencji organu centralnego. Innym rodzajem są decyzje podejmowane na podsta-

⁴⁸ Zwolennicy automatyzmu rynkowego w Polsce postulowali stworzenie w gospodarce socjalistycznej warunków, w których swobodnie działające prawo wartości uruchomi mechanizm rynkowy, określający podział czynników wytwórczych pomiędzy różne zastosowania oraz optymalne ich wykorzystanie. Por. S. J. Kurowski, *Demokracja i prawo wartości w: Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, op. cit., s. 67 -103 i J. Popkiewicz, *Prawdziwa rentowność*, w: *Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, op. cit., s. 35-44. W praktyce działalności gospodarczej Jugosławii system funkcjonowania wykorzystujący mechanizm rynkowy jest nie w pełni konsekwentny, gdyż niektóre zadania planowe i ceny regulowane są przez państwo. W Jugosławii uważa się jednak, że stan ten jest przejściowy. W przyszłości będą formułowane tylko główne propozycje planu oraz zespół środków ekonomicznych zapewniających ich realizację. Por. Cz. Bobrowski, *Jugosławia socjalistyczna*, Warszawa 1957.

⁴⁹ W. Wilczyński, *Rynek w mechanizmie gospodarki planowej*, *Życie Gospodarcze* nr 39, 1969; A. Gliński, *Rola rynku w gospodarce socjalistycznej*, w: *Plan a rynek*, Warszawa 1969, s. 36 - 54; S. Kuziński, *Zarys działania rynku w systemie socjalistycznym*, ibidem, s. 81; J. Pajestka, *Planowanie, centralne kierowanie i mechanizm rynkowy w gospodarce socjalistycznej*, ibidem, s. 7 - 36; J. Mujżel, *Granice rynku i niektóre warunki jego efektywnego społecznie działania*, ibidem, s. 95-111.

wie parametrów rynkowych, to jest sygnałów płynących z rynku (podaż, popyt). W przypadku podejmowania decyzji przez jednostki gospodarcze wykorzystujące sygnały rynkowe mamy do czynienia z właściwym mechanizmem rynkowym. Na ogół spotyka się jednak rozwiązania oparte na częściowym tworzeniu parametrów rachunku ekonomicznego przez państwo i swobodzie wyboru konsumentów w granicach dość sztywno określonej podaży. Mechanizm rynkowy nie wywiera wówczas poważniejszego wpływu na postępowanie producentów⁵⁰.

Kategorie towarowo-pieniężne wywierają aktywny wpływ również na decyzje centralnego planifikatora. Uwzględniając sygnały płynące z rynku zarówno krajowego, jak i międzynarodowego, podejmuje on określone rozwiązania alokacyjne w granicach ich niesprzeczności z podstawowymi założeniami rozwoju gospodarczego kraju. Tego rodzaju aktywna rola kategorii towarowo-pięniężnych uwzględniona w planie oraz dokonywanie planowej alokacji metodą pośredniego oddziaływania na samodzielne decyzje jednostek gospodarczych poprzez kształtowanie alternatyw wyboru za pomocą środków ekonomicznych oznacza wykorzystanie regulowanego mechanizmu rynkowego⁵¹.

Wykorzystanie mechanizmu rynkowego w gospodarce socjalistycznej w ramach proporcji i warunków określonych przez plan (w ramach równowagi ogólnej) sprzyja procesom dostosowawczym na rynku. Uelastycznienie procesów dostosowawczych na rynku, w ramach warunków określonych przez plan, wywołuje konkurencję między przedsiębiorstwami, prowadzącą do całokształtu usprawnień procesu produkcji i zbytu, do stosowania najnowszych rozwiązań technicznych i organizacyjnych, podnoszenia jakości wyrobów, wprowadzenia na rynek nowych towarów, obniżki kosztów produkcji itp.⁵²

Występowanie w gospodarce socjalistycznej kategorii towarowo-pięniężnych i wykorzystanie mechanizmu rynkowego do realizacji bieżących zadań gospodarczych nie jest równoznaczne z działaniem prawa wartości⁵³. Państwo socjalistyczne ogranicza bowiem rolę mechanizmu rynkowego zarówno za pomocą środków administracyjnych (np. poprzez ustalanie obowiązujących jednostki gospodarcze zadań planowych i Cen), jak też i środków pośrednich (oddziaływanie na podaż i popyt). W ten

⁵⁰ W. Wilezyński, *Dopuszczalne warianty mechanizmu gospodarki socjalistycznej*, *Ekonomista* nr 2, 1969.

⁵¹ Z. Romanow, *Mechanizm rynkowy i prawo wartości w gospodarce socjalistycznej*, *Ekonomia polityczna socjalizmu*, op. cit., s. 135-136.

⁵² Por. W. Wilezyński; *Rachunek ekonomiczny a mechanizm rynkowy*, Warszawa 1965, s. 103-112; H. Fiszal, *Zagadnienia cen i rachunku ekonomicznego*, Warszawa 1958, s. 194; J. G. Zieliński, *Rachunek ekonomiczny w socjalizmie*, Warszawa 1961, s. 201; A. Hodoly, *Wstęp do badań rynku*, Warszawa 1961, s. 214.

⁵³ B. Minc, *Ekonomia polityczna socjalizmu*, Warszawa 1961, s. 596 i E. Łokszin, *Towarowe prozводство i zakon stoimisti pri socjalizmie*, w: *Politiczeskaja ekonomia*, Moskwa 1960, s. 200 - 204.

sposób w socjalizmie nie ma warunków dla kształtowania proporcji podziału czynników produkcji między różne zastosowania na podstawie wahań cen i zysku pod kątem spodziewanych efektów wartościowych, a prawo wartości nie działa w jego klasycznym ujęciu⁵⁴. Autonomiczny charakter podstawowych decyzji alokacyjnych w socjalizmie wynika z istoty tego ustroju i nie zależy od metod planowania i zarządzania gospodarką. Z wyjątkiem produkcji eksportowej, w której efekty wartościowe są środkiem uzyskiwania efektów rzeczowych, podstawowe decyzje dotyczące podziału i rozmieszczenia zasobów w gospodarce podejmowane są z punktu widzenia osiągania maksymalnych efektów użytkowych, a nie wartościowych. Kształtowanie proporcji rzeczowych przez organ centralny nie jest więc bezpośrednio zależne od struktury preferencji nabywców i może wywołać potrzebę odchylenia cen od wartości po to, by doprowadzić do ceny równowagi.

Brak warunków do działania prawa wartości w jego klasycznym ujęciu nie wyklucza jego funkcjonowania jako prawa nakładów pracy społecznie niezbędnych do wytwarzania dóbr, wyznaczającego możliwości zaspokajania potrzeb produkcyjnych i konsumpcyjnych. Rachunek nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej, jako jedna z zasad gospodarowania jest bowiem czynnikiem limitującym zamierzenia gospodarcze. Ograniczoność rozporządzalnych zasobów czynników wytwórczych w stosunku do istniejących wielorakich potrzeb zmusza do efektywnego ich zastosowania i wykorzystania. Istotne jest wówczas dążenie do minimalizacji nakładów pracy społecznej dla uzyskania danej wartości użytkowej. W tym sensie prawo wartości odzwierciedla zwrot nakładów pracy społecznej, niezbędnych do wytworzenia towaru i pozwala w pewnym stopniu porównywać społeczne efekty użytkowe danych poczyniń z rozmiarami zasobów wydatkowanych na ten cel.

Dwuszczeblowy charakter podejmowanych decyzji ekonomicznych w socjalizmie — przez organ centralny i przedsiębiorstwa powoduje konieczność posługiwania się zarówno zadaniami rzeczowymi, jak i parametrami pieniężnymi-wartościowymi. Ze względu na służebny charakter tych ostatnich w stosunku do rachunku bezpośredniego szczebla centralnego, parametry wartościowe muszą zapewnić prawidłową wycenę społecznych kosztów wytwarzania oraz stanowić bodźce ekonomiczne, skłaniające jednostki gospodarcze do realizacji proporcji pożądaných, przez centrum. W tych warunkach organ centralny opracowując plan perspektywiczny przyjmuje jako jeden z wariantów wewnętrznej zgodności planu proporcjonalność relacji cen i relacji wartości w momencie docelowym, z uwzględnianiem określonych a priori, uzasadnionych z punktu widzenia społeczno-ekonomicznego, potrzeb odbiorców końcowych. Na wybór kierunku inwestycji nie mają więc wpływu bieżące wahania rynkowe i wynikające z tego spodziewane efekty wartościowe

⁵⁴ J. Mujżel, *Stosunki towarowe...* op. cit., s. 23-24.

we. Inwestycje zmieniają bowiem warunki równowagi w momencie docelowym planu (zmienia się podaż i popyt efektywny), a postęp techniczny przekształca wielkość nakładów pracy społecznej, niezbędnych do wytworzenia jednostki wyrobu. Wpływa to z kolei na zmianę poziomu i relacji cen w stosunku do okresu wyjściowego. Poza tym, przy określaniu proporcji produkcyjnych i warunków wymiany w momencie docelowym planu długookresowego istotną rolę odgrywają względy nie tylko czysto i bezpośrednio ekonomiczne, ale także socjalno-kulturalne, społeczno-polityczne, a nawet militarne, których prawo wartości nie uwzględnia⁵⁵.

W bieżącym postępowaniu organ centralny przyjmuje taki poziom i relacje cen, które zapewniają możliwie maksymalne pokrycie uzasadnionych potrzeb społeczeństwa przy pełnym wykorzystaniu możliwości produkcyjnych aparatu wytwórczego. W zależności od możliwości przedstawiania aparatu wytwórczego można nawet w okresach krótkich (przy danym podziale dochodu narodowego) dostosować w pewnym zakresie strukturę podaży do zmian struktury potrzeb społeczeństwa, stosując wymagania prawa wartości (równość relacji cen i relacji wartości), o ile nie występują pewne szczególne preferencje o znaczeniu ogólnospołecznym, które uzasadniają potrzebę odchylenia cen od wartości. Na ogół bowiem podział zasobów pracy społecznej przeznaczonych do produkcji dóbr konsumpcyjnych pomiędzy różne zastosowania, zgodnie z potrzebami wyrażonymi w popycie efektywnym w warunkach proporcjonalności relacji cen z relacjami wartości, zapewnia optymalne wykorzystanie czynników wytwórczych. Następuje wówczas pełne wykorzystanie czynników wytwórczych oraz dostosowanie struktury produkcji do struktury potrzeb społeczeństwa, jak też zwrot poniesionych nakładów pracy według norm społecznie niezbędnych⁵⁶.

Wykorzystanie aktywnej roli kategorii towarowo-pięniężnych i mechanizmu rynkowego w gospodarce socjalistycznej nie oznacza działania prawa wartości w sensie tradycyjnym. Mechanizm rynkowy w przypadku aktywnej roli kategorii towarowo-pięniężnych działa bowiem niezależnie od tego, czy kategorie towarowo-pięniężne odzwierciedlają relacje wartości towarów, czy też nie. Natomiast bez mechanizmu rynkowego niemożliwe jest kształtowanie proporcji podziału pracy społecznej zgodnie z prawem wartości. Alokacja zasobów odzwierciedlająca sytuację rynkową i zapewniająca równowagę podaży oraz popytu przy cenach zbliżonych do wartości następuje tylko w warunkach działania mechanizmu rynkowego. Mechanizm rynkowy uruchamia bowiem procesy dostosowawcze na rynku i powoduje działanie prawa wartości⁵⁷.

⁵⁵ Por. *Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, op. cit. oraz *Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, op. cit.

⁵⁶ Ibidem oraz Z. Romanow, *Mechanizm rynkowy...*, op. cit., s. 136 - 138.

⁵⁷ Por. J. Mujżel, *Stosunki towarowe...* op. cit., s. 23 - 30 oraz Z. Romanow, *Mechanizm rynkowy ...*, op. cit., s. 136-138.

MARKET MECHANISM AND LAW OF VALUE
IN SOCIALIST ECONOMY. EVOLUTION OF VIEWS

Summary

Problems of occurrence and utilization of commodity and monetary categories and of law of value in socialism were subjects of long discussions from the beginning of economic thought. They were generally marked by socialist Utopians. Marxist classics also took up those problems on a background of analysis of mechanism of functioning capitalist economy. The second generation of Marxists (besides K. Kautsky) did not carry on deeper theoretical considerations connected with a mechanism of functioning future socialist economy. V. Lenin even after the successful Revolution course did not possess complete and precise idea in that sphere. Only after the Civil War broke out and foreign intervention began the policy of war communism started. It was the policy of liquidation of commodity and monetary relations and introduction of natural and distribution policy. The transition to so called NEP period caused reintroduction of commodity and monetary relations as well as using market mechanism for current effective economy. The transition to the NEP-period caused increased interests of Soviet economists on the problem of plan-market relation and then on planning methods in a socialist economy. Anti-market concepts won in the Soviet Union in the late twenties. In the early fifties an official notion was formulated that two forms of ownership of means of production — state and kolkhoz ones cause existence of commodity production in socialism.

The twentieth congress of the Communist Party of the Soviet Union in 1956 was of great importance for development of theory of socialism. Within so called 'model' discussion the essence of commodity and monetary economy, its reasons as well as role played by market mechanism and law of value in socialism were precised. Utilization of an active role of commodity and monetary categories and of market mechanism and law of value for realization of current economic tasks does not mean functioning law of value in traditional sense. Market mechanism acts then independent on that whether these categories reflect values of goods or not. On the other hand it is impossible to shape proportions of social work division according to law of value without market mechanism. Resources allocation that reflects market situation and ensures supply and demand equilibrium when prices approximate value sets in only under conditions of market mechanism action. Market mechanism starts then adaptative processes on the market and it causes functioning law of value.